

Παναγιώτα Γαλιατσάτου

Δρ. Καταδύομενη Αρχαιολόγος στην Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων

Κεραμική και ταφικά έθιμα από δημοτικά και οικογενειακά νεκροταφεία στη Μεσογαία

ΣΤΟ ΠΑΡΟΝ ΑΡΘΡΟ ΕΞΕΤΑΖΟΝΤΑΙ νεκροταφεία στην περιοχή της Μεσογαίας: τα ανασκαφικά τους δεδομένα, η κεραμική και τα χρονολογικά συμπεράσματα που προκύπτουν από αυτήν, καθώς και τα ταφικά τους έθιμα¹.

Οι πέντε θέσεις των νεκροταφείων που εξετάζουμε είναι οι εξής (εικ. 1):

1. το οικόπεδο του Κωνσταντίνου Τούλα στο Κορωπί,
2. η θέση όπου διανοίχθηκε ο αγωγός φυσικού αερίου στο Πάτημα Κορωπίου,
3. ο Άγιος Ανδρέας Κορωπίου,
4. οι θέσεις Πούσι Λέδι I και Πούσι Λέδι II στην Παιανία και
5. η θέση έναντι του εργοστασίου Περιστερόπουλου παρά τη σημερινή λεωφόρο Παιανίας – Μαρκοπούλου.

Από αυτά τα νεκροταφεία, θεωρείται πιθανό ότι τα τέσσερα σχετίζονται με τον αρχαίο δήμο της Όης, ενώ οι περιβολοί στο Πούσι Λέδι μπορούν να συνδεθούν με τον αρχαίο δήμο της Παιανίας (εικ. 2). Εξάλλου το νεκροταφείο στο οικόπεδο Τούλα έχει θεωρηθεί τμήμα του δημοτικού νεκροταφείου της Όης, ενώ τα τέσσερα υπόλοιπα, που περιλαμβάνουν ταφικούς περιβόλους, θεωρούνται οικογενειακά νεκροταφεία.

Ανασκαφικά δεδομένα

Το οικόπεδο Κωνσταντίνου Τούλα (εικ. 3 - 4) βρίσκεται στο βορειότερο άκρο της πόλης του Κορωπίου επί της κεντρικής λεωφόρου προς Αθήνα. Κατά την ανασκαφή του ήρθε στο φως τμήμα μεγάλου νεκροταφείου. Οι τάφοι βρισκόταν σε μικρό βάθος, και, για τον λόγο αυτό, είχαν υποστεί μεγάλη καταστροφή από την άρση

1. Ευχαριστώ θερμά την κ. Όλγα Κακαβογιάννη, που μου παραχώρησε το δικαίωμα της μελέτης υλικού που προερχόταν από ανασκαφές της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ανατολικής Αττικής, στις οποίες είχε η ίδια την εποπτεία, καθώς και το προσωπικό της Εφορείας. Επίσης ευχαριστώ την καθηγήτρια Ά. Α. Λαϊμού, επόπτριά μου στη διατριβή με θέμα «Κεραμική και ταφικά έθιμα από δημοτικά και οικογενειακά νεκροταφεία στη Μεσογαία. Συμβολή στη μελέτη των νεκροταφείων της ανατολικής Αττικής», Αθήνα 2015 (Αδμημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή).

και από αρχαιοκάπηλους. Από τους 113 τάφους που εντοπίστηκαν αδιατάρακτοι ήσαν μόνο οι 10².

Οι τάφοι ήσαν κατά κύριο λόγο ορθογώνιοι λάκκοι. Σε κάθε τάφο φαίνεται ότι οι ταφές ήταν αλληπαλλήλες και για τον λόγο αυτό, συχνά οι υπερκείμενες ταφές κατέστρεφαν εκείνες που βρισκόταν σε μεγαλύτερο βάθος.

Στη θέση Πάτημα Κορωπίου³ (εικ. 5) κατά την κατασκευή του Αγωγού Φυσικού Αερίου, στο 73ο χλμ., ερευνήθηκε τμήμα ταφικού περιβόλου. Ίσως ανήκε στους κατοίκους κλασικής αγροικίας, που αποκαλύφθηκε σε απόσταση 500 μ. προς ΝΔ, στη θέση Λιοτριβί⁴. Αποκαλύφθηκαν δύο ασύλητες σαρκοφάγοι και μία συλημένη. Στα βόρεια αυτών αποκαλύφθηκαν επτά τάφοι, λακκοειδείς, με εγχυτρισμούς. Στα Ν. των σαρκοφάγων ήρθε στο φως τμήμα του κτιστού περιβόλου.

Στη δυτική πλευρά της λεωφόρου Παιανίας – Μαρκοπούλου, περί τα 50 μ. προς τα νότια του χριστιανικού κτίσματος («Άγιος Ανδρέας»)⁵ βρέθηκαν δύο ταφικοί περιβόλοι (εικ. 6)⁶. Ο Περίβολος Ι ήταν μικρότερος από τον Περίβολο ΙΙ και στο εσωτερικό του αποκαλύφθηκαν δύο μισοκατεστραμμένες ταφές σε σαρκοφάγους.

Στη θέση Πούσι Λέδι της Παιανίας⁷ βρέθηκαν δύο ταφικοί περιβόλοι που πλαισίωναν διασταύρωση σχηματιζόμενη από δύο μεγάλες «δημοσίους» οδούς⁸. Ο περιβόλος στο Πούσι Λέδι Ι (εικ. 7, 9) είναι κτισμένος με πωροπλίνθους, που σώζονται σε ύψος δύο δόμων, και ορίζεται από δύο τοίχους, που σχηματίζουν ελαφρά οξεία γωνία, στο εσωτερικό της οποίας είχε κτιστεί ημικυκλική εξέδρα. Στο εσωτερικό του ήρθαν στο φως επτά κτιστά βάθρα, διαφορετικών διαστάσεων το καθένα. Κάτω από τα βάθρα εντοπίστηκαν 8 από τους 19 τάφους, ενταφιασμοί σε σαρκοφάγους και κεραμοσκεπείς τάφους, και πυρές. Ο περιβόλος στη θέση Πούσι Λέδι ΙΙ (εικ. 8) ήταν μικρότερος από τον Περίβολο Ι. Στο εσωτερικό του και σε επαφή με τον τοίχο της πρόσοψης βρέθηκε μικρό ορθογώνιο κτιστό βάθρο από πωροπλίνθους, που χρησίμευε στην τοποθέτησή επιτύμβιου σήματος. Οι τάφοι ήταν λακκοειδείς ως επί το πλείστον (τέσσερις στον αριθμό) και δύο κεραμο-

2. Κακαβογιάννη, Γαλιτσάτου 2009, 401, 402, εικ. 4.

3. Κακαβογιάννη, Γαλιτσάτου 2009, 410, Κακαβογιάννη, Δέδες κ.ά. 2001, 582, Λιώνης, Νέζερη κ.ά. 2005 α, 211-212, εικ. 13-14.

4. Κακαβογιάννη, Δέδες κ.ά. 2001, 577 κ.ε., Λιώνης, Νέζερη κ.ά. 2005 α, 190-195.

5. Λιώνης, Νέζερη κ.ά. 2005, 206, Κακαβογιάννη, Γαλιτσάτου 2009, 411. Στο ημερολόγιο αναγράφεται λανθασμένα η θέση ως «Άγιοι Ανάργυροι». Στην πραγματικότητα πρέπει να χαρακτηριστεί η θέση ως Άγιος Ανδρέας καθώς βρέθηκε κοντά στο ανεσκαμμένο βυζαντινό ερείπιο με το ίδιο όνομα (από προφορική σύζηση με την κ. Ό. Κακαβογιάννη, σύμφωνα με την οποία υπήρχαν βάθρα επάνω από τους τάφους, τα οποία είχαν καταστραφεί πριν από την έναρξη της ανασκαφής).

6. Η κάτοψη της ανασκαφής από τη θέση αυτή, δεν ολοκληρώθηκε ποτέ σχεδιαστικά. Εντούτοις, στο σχέδιο έχω επιχειρήσει να αναπαραστήσω, κατά το δυνατόν, τη μορφή της ανασκαφής, βασισμένη στις πληροφορίες που δίνονται από τα ανασκαφικά ημερολόγια.

7. Κακαβογιάννη, Γαλιτσάτου 2009, 409 .

8. Κακαβογιάννη, Γαλιτσάτου 2009, 406-409 τα ευρήματα από την ανασκαφή στο Πούσι Λέδι περιγράφονται επίσης αναλυτικά στο: Κακαβογιάννη 2010, 178-179.

σκεπείς. Σημαντικό εύρημα ήταν η μαρμάρινη ολόγλυφη Σειρήνα⁹, έργο αττικού εργαστηρίου, του 350 – 325 π.Χ.

Στα ανατολικά της λεωφόρου Παιανίας – Μαρκοπούλου¹⁰, απέναντι από το σημερινό εργοστάσιο Περιστερόπουλου, ήρθαν στο φως τρεις ταφικοί περίβολοι, εκατέρωθεν αρχαίου δρόμου με πλάτος περίπου 5 μ. Εντοπίστηκαν τρεις οικογενειακοί ταφικοί περίβολοι, που περιελάμβαναν στο σύνολο 12 τάφους και πυρές (εικ. 10).

Κεραμική

Η κεραμική από την ανασκαφή του οικοπέδου Κ. Τούλα ήταν άφθονη αλλά πολύ φθαρμένη. Οι λήκυθοι, μελανόμορφες κατά πλειονότητα (εικ. 11) και λιγότερες ερυθρόμορφες (εικ. 12) και λευκού βάθους (εικ. 13), αποτελούν σίγουρα το επικρατέστερο σχήμα αγγείου στο νεκροταφείο¹¹. Άλλες κατηγορίες μελανόμορφης κεραμικής από το νεκροταφείο είναι: μελανόμορφες κύλικες, που χρονολογούνται μέσα στον 6ο ή στον πρώιμο 5ο αι. π.Χ., ερυθρόμορφοι χόες¹², του 8' τέτ. του 5ου αι. π.Χ. κ.ά.

Η μοναδική λευκή πυξίδα του νεκροταφείου (εικ. 14) ανήκει στον τύπο Α και μπορεί να αποδοθεί στο Εργαστήρι του Ζωγράφου της Πενθεσίλειας και πιθανόν στον Ζωγράφο του Λουδίνου D12¹³. Χρονολογείται στο 6' τέτ. του 5ου αι. π.Χ.¹⁴.

Από το Πάτημα τα περισσότερα αγγεία είναι ερυθρόμορφα: ένα ερυθρόμορφο αλάβαστρο με παράσταση Επαυλίων (εικ. 15), δύο ερυθρόμορφα ανθεμωτά αρυ-

9. Η Σειρήνα εικονίζεται γυμνή με το αριστερό χέρι να ακουμπά στο στήθος. Πίσω από τα σκέλη διατρείται τμήμα της ουράς. Το σώμα αποδίδεται σχεδόν επίπεδο, χωρίς πολλές ανατομικές λεπτομέρειες. Διακρίνονται ίχνη των βοστρύχων της κόμης. Η απεικόνιση Σειρήνων αποτελεί παλαιό θέμα σε διάφορα έργα τέχνης: Biers 1999, 135-144. Για παραστάσεις στην πλαστική και ιδιαίτερα στις επιτύμβιες στήλες βλ. Diepolder 1931, 29-30, Woysh – Meautis 1982, 91-99. Σε επιτύμβιες στήλες εμφανίζονται τον 4ο αι. π.Χ. (Cook 1969, 65 κ.ε., πίν. 40-45) και ερμνεύονται ως πνεύμα που θρηνεί και συμπαραστέκεται στη θλίψη για το χαμό του νεκρού. Για Σειρήνες βλ. Rolley 1999, 91. Παράλληλα για το συγκεκριμένο έργο: Παρλαμά, Σταμπολίδης 2000, 385, αρ. 445, Collignon 1911, 216-225, Vedder 1985, 65-73, εικ. 46, 49, Hofstetter 1990, 152, A213, εικ. 34. Βλ. επίσης Conze 1893, πίν. 355 κ.ε. Κακαβογιάννη, Γαλιατσάτου 2009, 408.

10. Λιώνης, Νέζεση κ.ά. 2005 β, 199-201, Κακαβογιάννη, Γαλιατσάτου 2009, 409-410.

11. Βλ. Gex 2014, 321-32, καθώς επίσης και τις προσθήκες του T. Mannack στο έργο της Haspels 1936: Mannack 2005. Βλ. επίσης Kurtz 1975, 77.

12. Boardman 1989, 170, εικ. 369, 370 και Παρλαμά, Σταμπολίδης 2000, 366-267, αρ. 406 (όπου και περαιτέρω βιβλιογραφία για τους χόες). Garland 1985, 82. Για το σχήμα γενικά βλ. Agora XXX, 41-42.

13. Πρβ. Roberts 1978, 50, αρ. 19, 56, πίν. 25.2 ARV2, 963, 95. Το σχήμα και η απόδοση των μορφών, παρότι οι δικές μας είναι πιο επιμελημένες, παραπέμπουν σε λευκή πυξίδα στη Βαλτιμόρη, που αποδίδεται στον Z. Sotheby και χρονολογείται στο 460 – 450 π.Χ.: ARV2, 774, 1 κάτω. Wehgartner 1983, πίν. 45, 46, 2 - 3 Moraw 1998, 293, αρ. 357, εικ. 43a-c.

14. Roberts 1978, 177 κ.ε.

βαλλοειδή ληκύθια και μία ερυθρόμορφη πυξίδα με παράσταση Διονύσου και Μαινάδας στο πάμα. Τα ευρήματα αυτά χρονολογούνται στο α΄ μισό του 4ου αι. π.Χ.

Στον Άγιο Ανδρέα βρέθηκαν τρεις ερυθρόμορφες λήκυθοι, οι οποίες χρονολογούνται κυρίως στο β΄ τέτ. του 5ου αι. π.Χ. (εικ. 16). Επίσης βρέθηκαν ερυθρόμορφα ανθεμωτά ληκύθια του β΄ - δ΄ τέτ. του 5ου αι. π.Χ.¹⁵.

Τα περισσότερα από τα αγγεία που ήρθαν στο φως στο Πούσι Λέδι είναι μελαμβαφή και λίγα είναι ερυθρόμορφα: αρυβαλλοειδή ληκύθια με ερυθρόμορφο ανθέμιο ως διακόσμηση, του β΄ τέτ. του 4ου αι. π.Χ.¹⁶ τρεις ερυθρόμορφες πυξίδες με πάμα, που ακολουθούν τη συνήθη διακόσμηση για αυτού του τύπου αγγεία (εικ. 17)¹⁷.

Από τους ταφικούς περιβόλους έναντι εργοστασίου Περιστερόπουλου προέρχονται αρκετές μελανόμορφες λήκυθοι (εικ. 18), που χρονολογούνται από το α΄ ως το γ΄ τέτ. του 5ου αι. π.Χ., ένα λευκό αλάβαστρο¹⁸ κ.ά.

Χρονολόγηση

(εικ. 19) Ο αρχικός πυρήνας του νεκροταφείου στο οικόπεδο Κ. Τούλα πρέπει να χρονολογείται ήδη από τα τέλη του 8ου αι. π.Χ. τουλάχιστον. Από τα χρονολογημένα αντικείμενα του νεκροταφείου προκύπτει η εικόνα ευρύτερης χρήσης κατά το α΄ μισό του 5ου αι. π.Χ. Από τον 4ο αι. π.Χ. κ.ε., τα ευρήματα μειώνονται δραματικά.

Όσον αφορά στο Πάτημα, υπήρξε μία χρήση του χώρου ως νεκροταφείο από τις αρχές του 5ου έως και τα μέσα του 4ου αι. π.Χ. Στη συνέχεια το νεκροταφείο επαναχρησιμοποιήθηκε κατά τους ρωμαϊκούς και τους βυζαντινούς χρόνους.

Στον Άγιο Ανδρέα Κορωπίου η αρχική περίοδος χρήσης του περιβόλου¹⁹ είναι το δ΄ τέτ. του 5ου αι. π.Χ. Η δεύτερη περίοδος χρήσης του περιβόλου²⁰ μπορεί να τοποθετηθεί από τον 4ο αι. π.Χ. έως και τους ρωμαϊκούς χρόνους.

15. Kovascovics 1990, 16, αρ. 16.1, πίν. 30.1, 41, αρ. 30.1, πίν. 29.5. Για το σχήμα βλ. Agora XII, 316 και 154, πίν. 38, αρ. 1139. Για τυπολογικό παράλληλο από τον Κεραμεικό πρβ. Schlörb – Viernseis 1966, 68, αρ. 128.1 (τάφος HS 99), πίν. 46.6.

16. Kovascovics 1990, 16, αρ. 16.1, πίν. 30.1, 41, αρ. 30.1, πίν. 29.5. Για το σχήμα βλ. Agora XII, 316 και 154, πίν. 38, αρ. 1139. Για τυπολογικό παράλληλο από τον Κεραμεικό πρβλ. Schlörb – Viernseis 1966, 68, αρ. 128.1 (τάφος HS 99), πίν. 46.6.

17. Παρλαμά, Σταμπολίδης 2000, 217 και 231 επίσης βλ. Agora XII, 1292 – 1302, πίν. 43, εικ. 11 Roberts 1978, 147, πίν. 86.3, 87.3, εικ. 16a Agora XXX, 53, αρ. 1039 – 1054, πίν. 100 – 101 Boardman 1985, 193. Για την ιστορία του σχήματος, βλ. Agora XII, 173 – 178.

18. Özgen – Öztürk 1996, 55-56, 121-125 (αρ. κατ. 75-78) και 131 (αρ. κατ. 86).

19. Σύμφωνα με τους ανασκαφείς, το χρονικό διάστημα που καλύπτουν οι ταφές εκτείνεται περίπου από το β΄ μισό του 5ου αι. π.Χ. και φτάνει έως και τους ρωμαϊκούς χρόνους: Λιώνης, Νέζερν κ.ά. 2005, 201.

20. Λιώνης, Νέζερν κ.ά. 2005, 204.

Στο Πούσι Λέδι Ι το νεκροταφείο ξεκίνησε να χρησιμοποιείται στις αρχές του 4ου αι. π.Χ., ενώ συνεχίστηκε, αλλά πολύ σποραδικά, η χρήση του στους αιώνες που ακολούθησαν. Στο Πούσι Λέδι ΙΙ οι ταφές ξεκίνησαν γύρω στο 400 π.Χ. Το νεκροταφείο έναντι εργοστασίου Περιστερόπουλου ξεκίνησε να χρησιμοποιείται στις αρχές του 5ου αι. π.Χ και η χρήση του συνεχίστηκε ως τα μέσα του 4ου αι. π.Χ.

Ο Αρχαίος Δήμος της Όης

Στην Όη μάλλον ανήκαν, εκτός από το νεκροταφείο του οικοπέδου Τούλα, αρχαίες αγροικίες²¹ και τα νεκροταφεία στις θέσεις Πάτημα, Άγιος Ανδρέας-Παπαέλληνας, και έναντι εργοστασίου Περιστερόπουλου, στη λεωφόρο Παιανίας – Μαρκοπούλου²². Από τα ευρήματα του νεκροταφείου στο οικόπεδο Τούλα η αρχή του δήμου μπορεί πλέον να αναχθεί στους ύστερους γεωμετρικούς χρόνους, κατά τον 8ο αι. π.Χ., και η διάρκειά του έως τους ρωμαϊκούς χρόνους (1ος αι. π.Χ).

Στο νεκροταφείο του οικοπέδου Κ. Τούλα ήρθαν στο φως τα εξής ευρήματα που το συνδέουν με τον αρχαίο δήμο της Όης:

1. Η τεφροδόχος κάλπη (εικ. 20) με την επιγραφή
ΑΡΙΣΤΟΣ ΗΟΗΘΕΝ
2. Μαρμάρινη στήλη με γραπτή ανθεμωτή επίστεψη, που φέρει την επιγραφή
Μένων Μενίο ΟΗΘΕΝ
*Μενοίτιος Μένωνος ΟΗΘΕΝ*²³
3. Επίστεψη στήλης σε σχήμα ναΐσκου, στο επιστύλιο της οποίας σωζόταν η επιγραφή *Λυσιστράτη Λυσιστράτο ΟΗΘΕΝ*.

Συμπεράσματα επι των ταφικών εθίμων

Στα νεκροταφεία επιβεβαιώνεται η γενικότερη τάση συνύπαρξης καύσεων και ενταφιασμών, ασχέτως χρονολόγησης²⁴.

21. Κακαβογιάννη, Δέδες κ.ά. 2001, 577-588 Λιώνης, Νέζερη κ.ά. 2005 β, 191-197.

22. Για τη σύνδεση του οικοπέδου έναντι Περιστερόπουλου με τον δήμο της Όης βλ. επίσης Κακαβογιάννη 2009 β, 191 και Κακαβογιάννη, Γαλιατσάτου 2009, 409.

23. Traill 2003, 259, 247, όπου γίνεται αναφορά στους: ΜΕΝΟΙΤΙΟΣ ΟΗΘΕΝ, γιός του ΜΕΝΩΝΟΣ και ΜΕΝΙΟΣ ΟΗΘΕΝ. Στον σχολιασμό του πρώτου (ΜΕΝΟΙΤΙΟΣ) η Όη τοποθετείται ΒΑ του Κορωπιού ενώ ο δεύτερος (ΜΕΝΙΟΣ) αναφέρεται ως επιμελητής των νεωρίων και ως ανήκων στην Οινιδα φυλή: Οϊνηίδος / Μένιος / Οΐηθεν / νεωρίων επιμελητής / επί Έλπίνου άρχου.

24. Garland 1985, 34.

Σε όλα τα υπό εξέταση νεκροταφεία φαίνεται πως ιδιαίτερα διαδεδομένος τύπος τάφου ήταν ο λακκοειδής²⁵. Οι κεραμοσκεπείς ή καλυβίτες τάφοι²⁶, παρότι δεν είναι τόσο συνηθισμένοι, εντούτοις στο οικόπεδο Τούλα εμφανιζόταν σε πολύ πρώιμους ή σε πολύ ύστερους τάφους, στο Πούσι Λέδι Ι είναι αρκετά συχνόι, περισσότερο απ' ό,τι στο Πούσι Λέδι ΙΙ, όπως επίσης και στον Περίβολο Γ, τον νεότερο των τριών στη θέση Περιστερόπουλου. Επομένως βλέπουμε ότι ο τύπος αυτός τάφου απαντά τόσο στον 5ο και στον 4ο αι. π.Χ., όσο και σε μεταγενέστερες περιόδους.

Τον κανόνα της ανέγερσης ταφικών περιβόλων πλάι σε αρχαίες οδούς²⁷ ακολουθούν τα νεκροταφεία στον Άγιο Ανδρέα, στη θέση Περιστερόπουλου, στο Πούσι Λέδι, αλλά και στο οικόπεδο Τούλα. Η συνήθεια αυτή δείχνει μάλλον την επιθυμία να είναι οι τάφοι και οι περίβολοι ορατοί από σημεία – περάσματα, όπως ήταν οι αρχαίοι δρόμοι, αλλά και εύκολα προσβάσιμοι.

Ενδιαφέρουσα είναι η διαπίστωση ότι η ανάγκη προβολής ατόμων και οικογενειών μέσα από τις ταφικές κατασκευές αυξανόταν με την πάροδο του χρόνου²⁸, με αποκορύφωμα μνημειακούς περιβόλους και βάθρα της μορφής που είδαμε στην περίπτωση του Πούσι Λέδι στην Παιανία, του 4ου αι. π.Χ., και έως την απαγόρευση τέτοιων πολυτελών κατασκευών το 317 ή το 307 π.Χ. με διάταγμα του Δημητρίου του Φαληρέως²⁹.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Agora XII: B.A. Sparkes, L. Talcott, Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th Centuries B.C., Agora XII, Princeton, New Jersey 1970
 Agora XXVI: H. Kroll, The Greek Coins. Agora XXVI, Princeton, New Jersey 1993
 Agora XXIX: S.I. Rotroff, The Athenian Agora XXIX. Hellenistic Pottery: Athenian and Imported Moldmade Bowls, Princeton, New Jersey 1982
 Agora XXX: M.B. Moore, The Athenian Agora XXX. Attic Red-Figured and White-Ground

25. Kurtz, Boardman 1994, 67, 71, 96 – 97 Morris 1997, 178, εικ. 32.

26. Αναλυτικά για τη μορφή αυτών των τάφων, βλ. Kurtz, Boardman 1994, 91-92 Morris 1997, 178, εικ. 32.

27. Όπως επίσης και κοντά σε αγροικίες και κατοικημένες περιοχές, για τους ίδιους λόγους εύκολης προσβασιμότητας, που εξυπηρετούσε η τοποθέτησή τους κοντά σε δρόμους: βλ. Closterman 1999, 140 κ.ε. Garland 1985, 106 Travlos 1971, 300 Κακαβογιάννη, Γαλιатσάτου 2009, 406 Garland 1982, 125-176. Για τη συσχέτιση των ταφικών περιβόλων με την αυξανόμενη αυτονομία των οικογενειών κατά τον 4ο αι. π.Χ. και σχετικές μαρτυρίες αρχαίων συγγραφέων, βλ. Bergemann 1997, 24-25.

28. Για την άνοδο της πολυτέλειας στους ταφικούς περιβόλους, από τον πρώιμο 4ο αι. π.Χ. και στη διάρκεια αυτού, βλ. Bergemann 1997, 23.

29. Süsserott 1938, 120, σημ. 36. Σημαντών-Μπουρνιά 1988, 13.

Pottery, Princeton, New Jersey 1997

Αλεξανδρής 1972: Ο. Αλεξανδρής, «Ζάππειον – Λεωφόρος Βασιλίσσης Όλγας», ΑΔ 27, Χρ
νικά, 35

Ανετάκης, Συριανού κ.ά. 2009: Μ. Ανετάκης, Ε. Συριανού, Μ. Κοντοπανάγου, Α. Πέτρου,
Ε. Παλαικώστα, Ι. Ντοβίνου, Κ. Παπαθανασίου, «Νεκροταφεία και Ταφικοί Περιβολοί, Χθόνιο
Ιερό και Κτίριο με Ανδρώνα στη Μερέντα», στο: Βασιλοπούλου 2009, 189-204

Αρχαία Μακεδονία 1988: Αρχαία Μακεδονία. Οδηγός της Έκθεσης στην Αυστραλία, Αθήνα
ARV2: J.D. Beazley, Attic Red-Figure Vase-Painters, Oxford 1963

Βασιλοπούλου 2009: Β. Βασιλοπούλου (επιμ.), Από τα Μεσόγεια στον Αργοσαρωνικό. Β΄ Εφ
ρεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Το Έργο μιας δεκαετίας, 1994 – 2003. Πρ
κτικά Συνεδρίου Αθήνα, 18-20 Δεκεμβρίου 2003, Αθήνα

Beazley 1927: J.D. Beazley, CVA, Great Britain 3. Oxford, Ashmolean Museum 1, Oxford

Beazley 1946: "Miniature Panathenais", in: BSA 41, 10-21

Bergemann 1997: J. Bergemann, Demos und Thanatos. Untersuchungen zum Wertsystem der
Polis im Spiegel der attischen Grabreliefs des 4. Jahrhunderts v. Chr. und zur Funktion der
gleichzeitigen Grabbauten, München

Biers 1999: W. Biers, "Plastic Seirenes from Corinth", Hesperia 68, 135-146

Βλαχόπουλος 2010: Α.Γ. Βλαχόπουλος (επιμ.), Αρχαία Αθήνα και Αττική. Ιστορική Τοπογραφία
του Άστεως και της Χώρας, Αθήνα

Boardman 1989: J. Boardman, Athenian Red Figure Vases, the Classical Period: a Handbook,
London

Boulter, Luckner 1976: C.G. Boulter, K.T. Luckner, CVA, U.S.A. 17. The Toledo Museum of
Art 1, Mainz

Brückner, Pernice 1893: A. Brückner, E. Pernice, "Ein Attischer Friedhof", AM 18, 73-191

Χαριτωνίδης 1958: Σ. Χαριτωνίδης, «Ανασκαφαί Κλασικών Τάφων παρά την Πλατείαν Συντάγ
ματος», AE, 1-152 .

Closterman 1999: W. Closterman, The Self – Presentation of the Family. The Function of
Classical Attic Peribolos Tombs, Διδ. Διατρ., Johns Hopkins University, Ann Arbor, University
of Michigan

Coldstream 2008: J.N. Coldstream, Greek Geometric Pottery, London

Collignon 1911: M. Collignon, Les Statues funéraires dans l'art grec, Paris

Conze 1893: A. Conze, Die Attischen Grabreliefs I, Heidelberg

Cook 1969: B.F. Cook, "An Attic Grave Stele in New York", AntPl IX, 65 κ.ε.

Corbett 1949: "Attic Pottery of the Late-Fifth Century from the Athenian Agora", in: Hesperia
18, 298-351

Davidson-Weinberg 1992: G. Davidson-Weinberg and Murray McClellan, Glass Vessels in
Ancient Greece. Their history Illustrated from the Collection of the National Museum, ΤΑΠΑ.
Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου, αρ. 47, Αθήνα

Diepolder 1931: H. Diepolder, Die attischen Grabreliefs des 5. und 4. Jahrhunderts v. Chr.,
Berlin

Drougou 1975: S. Drougou, Der attische Psykter, Würzburg

Fittö 1998: M. Fittö, Spiele und Spielzeug in der Antike, Darmstadt

Fuchs 1963: W. Fuchs, Der Schiffsfund von Mahdia, Tübingen

Garland 1985: R. Garland, The Greek Way of Death, London

- Γερουλάνος 1973: I. Γερουλάνος, “Beehives at Trachones, Attica”, *BSA* 68, 443-448, πίν. 83-85
- Gex 2014: K. Gex, “Athens and the Funerary Lekythos”, in: Valavanis, Manakidou 2014, 321-329
- Gill 1984: D.W.J. Gill, “The Workshops of Attic Bolsal”, in: Brijder 1984, 102-106
- Ginouvès 1962: R. Ginouvès, *Balaneutikè: recherches sur le bain dans l’ antiquité grecque*. Bibliothèque des Écoles Françaises d’ Athènes et de Rome, fasc. 200, Paris
- Graef 1925 – 1933: B. Graef, *Die Antiken Vasen von der Akropolis zu Athen*, Berlin
- Gregory 1985: T.E. Gregory, “An Early Byzantine Complex at Akra Sophia near Corinth”, *Hesperia* 54, 428, αρ. 37-39, πίν. 111
- Hamilton 1992: R. Hamilton, *Choes and Anthesteria. Athenian Iconography and Ritual*, Michigan
- Hofstetter 1990: E. Hofstetter, *Sirenen im archaischen und klassischen Griechenland*, Würzburg
- Isings 1957: C. Isings, “Roman Glass from Dated Finds”, *Archaeologica Traectina* II
- Jones 1973: J.E. Jones, “Beehives at the Princess’ Tower in the Sounion – Laurion Hills”, *BSA* 68, 448-452
- Κακαβογιάννη 2001: Ό. Κακαβογιάννη, «Η Μεσογαία κατά τους Γεωμετρικούς Χρόνους», στο: Ντούμας 2001, 68-73
- Κακαβογιάννη 2009: Ό. Κακαβογιάννη, «Αρχαίες Οδοί στα Νότια και Δυτικά Μεσόγεια και τη Λαυρεωτική», στο: Κορρές 2009, 182-197
- Κακαβογιάννη 2010: Ό. Κακαβογιάννη, «Απτική. Ιστορικό και Αρχαιολογικό Περίγραμμα. Πρ ἱστορικοί Χρόνοι», στο: Βλαχόπουλος 2010, 6-15
- Κακαβογιάννη, Γαλιатσάτου 2009: «Ο Αρχαίος Δήμος της Όης. Απτική Κεραμική από το Νεκροταφείο της Όης στο Κορωπί: οικόπ. Κ. Τούλα», στο: Βασιλοπούλου 2009, 399-422
- Κακαβογιάννη, Δέδες κ.ά. 2001: Ό. Κακαβογιάννη, Λ. Δέδες, Ε. Μαυρομάτη, Φ. Νέζεση, «Αρχαιολογικές Έρευνες στην Πεδιάδα των Μεσογείων», στο: Πρακτικά Η΄ Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Απτικής, Κερατέα Απτικής 30 Οκτωβρίου – 2 Νοεμβρίου 1997, Κερατέα, 577-588
- Κακαβογιάννη, Στάθη κ.ά. 2008: Ό. Κακαβογιάννη, Μ. Στάθη, Φ. Νέζεση, Δ. Λιώνης, *Αρχαίες Οδοί και Ταφικοί Περιβόλοι στην Πεδιάδα των Μεσογείων*, στο: Πρακτικά Η΄ Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Απτικής, Κερατέα Απτικής 30 Οκτωβρίου – 2 Νοεμβρίου 1997, Κερατέα, 577-578
- Καλλιπολίτης 1965: Β.Γ. Καλλιπολίτης, «Ανασκαφή Τάφων Αναγυρούντος», *ΑΔ* 20, Χρονικά, 112-117
- Kanowski 1984: M.G. Kanowski, *Containers of Classical Greece: a Handbook of Shapes*, Queensland
- Karydi 1963: E. Karydi, “Schwarzfigurige Lutrophoren im Kerameikos”, *AM* 78, 90-103
- Knigge 1976: U. Knigge, *Der Südhügel, Kerameikos. Ergebnisse der Ausgrabungen IX*, Berlin
- Knigge 1990: U. Knigge, *Ο Κεραμεικός της Αθήνας. Ιστορία, Μνημεία, Ανασκαφές*, Αθήνα
- Κορρές 2009: Μ. Κορρές (επιμ.), *Απτικής Οδοί: Αρχαίοι Δρόμοι της Απτικής*, Αθήνα
- Kourou 2002: N. Kourou, *CVA, Greece 8. Athens, National Museum 5*, Athens
- Kovascovics 1990: W.K. Kovascovics, *Kerameikos XIV. Die Eckterrasse an der Gräberstraße des Kerameikos*, Berlin

- Köbler 1954: K. Kübler, Die Nekropole des 10. bis 8. Jahrhunderts, Kerameikos. Ergebnisse der Ausgrabungen V 1, Berlin
- Köbler 1959: K. Kübler, Kerameikos VI 1, Berlin
- Köbler 1976: K. Kübler, Die Nekropole der Mitte des 6. bis Ende des 5. Jahrhunderts, Kerameikos. Ergebnisse der Ausgrabungen VII 1, Berlin
- Kurtz 1975: D.C. Kurtz, Athenian White Lekythoi, Oxford
- Kurtz, Boardman 1994: D.C. Kurtz, J. Boardman, Έθιμα ταφής στον Αρχαίο Ελληνικό Κόσμο, Αθήνα
- Λιάγκουρας 1973 – 74: Α. Λιάγκουρας, «Εφορεία Κλασικών Αρχαιοτήτων Αττικής», *ΑΔ* 29, Χρονικά, 31-82
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1989-91: Μ. Λιλιμπάκη – Ακαμάτη, «Ανατολικό Νεκροταφείο της Πέλλας», *ΑΔ* 44-46, Μελέτες, 73-152
- Λιώνης, Νέζεση κ.ά. 2005 α: Δ. Λιώνης, Φ. Νέζεση, Μ. Στάθη, Ε. Μαυρομάτη, «Αρχαία Νεκροταφεία στα Μεσόγεια», στο: Σταϊνχάουερ 2005, 199-213
- Λιώνης, Νέζεση κ.ά. 2005 β: Δ. Λιώνης, Φ. Νέζεση, Μ. Στάθη, Ε. Μαυρομάτη, «Αρχαίες Αγροικίες στα Μεσόγεια», στο: Σταϊνχάουερ 2005, 190-95
- Mannack 2005: T. Mannack, Haspels Addenda. Additional References to C.H.E. Haspels, Attic Black-Figured Lekythoi, Oxford
- Mersch 1996: A. Mersch, Studien zur Siedlungsgeschichte Attikas von 950 bis 400 v. Chr., Frankfurt
- Moraw 1998: S. Moraw, Die Mänade in der attischen Vasenmalerei des 6. und 5. Jahrhunderts v. Chr., Mainz
- Morris 1987: I. Morris, Burial and Ancient Society: the Rise of the Greek City-State, Cambridge
- Morris 1997: I. Morris, Ταφικά Τελετουργικά Έθιμα και Κοινωνική Δομή στην Κλασική Αρχαιότητα, Ηράκλειο
- Ντούμας 2001: Χ. Ντούμας (επιμ.), Μεσογαία. Ιστορία και Πολιτισμός των Μεσογείων Αττικής, Αθήνα
- Osborne, Byrne 1994: M.J. Osborne, S. G. Byrne (eds), Lexicon of Greek Personal Names II: Attica, Oxford
- Özgen – Öztürk 1996: I. Özgen, J. Öztürk (ed.), The Lydian Treasure. Heritage Recovered, Ankara
- Παπαδοπούλου-Κανελλοπούλου 1997: Χ. Παπαδοπούλου – Κανελλοπούλου, Ιερό της Νύμφης. Μελανόμορφες Λουτροφόροι, Αθήνα
- Παρλαμά, Σταμπολίδης 2000: Λ. Παρλαμά, Ν.Χ. Σταμπολίδης, Η Πόλη κάτω από την Πόλη: Ευρήματα από τις Ανασκαφές του Μητροπολιτικού Σιδηροδρόμου των Αθηνών, Αθήνα
- Πετράκος 1989: Β. Πετράκος, «Ανασκαφή Ραμνούντος», *ΠΑΕ*, 1-37, πίν. 16
- Πετροπουλάκου, Πεντάζος 1973: Μ. Πετροπουλάκου, Α. Πεντάζος, Απικί, Οικιστικά Στοιχεία – Αρχαίες Ελληνικές Πόλεις 21, Αθήνα
- Πωλογιώργη 1998: Μ. Πωλογιώργη, Μνημεία του Δυτικού Νεκροταφείου του Ωρωπού. Οικόπεδο Οργανισμού Σχολικών Κιρίων, Αθήνα
- Richter, Milne 1935: G.M.A. Richter, M.J. Milne, Shapes and Names of Athenian Vases, New York
- Roberts 1978: R.S. Roberts, The Attic Pyxis, Chicago
- Rolley 1999: Cl. Rolley, La sculpture grecque, Paris

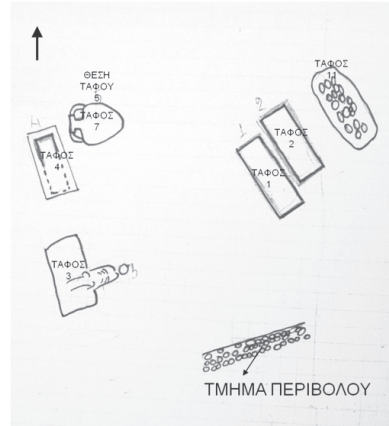
- Schlörb – Vierneisel 1966: “Eridanos Nekropole”, *AM* 81, 4-111
- Σημαντώνη-Μπουρνιά 1988: Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά, Αττικά κλασικά επιτύμβια ανάγλυφα. Σημειώσεις για τους φοιτητές του Ιστορικού – Αρχαιολογικού Τμήματος, Αθήνα
- Σταϊνχάουερ 2001: Γ. Σταϊνχάουερ, «Η Κλασική Μεσογαία, 5ος – 4ος αι. π.Χ.», στο: Ντούμας 2001, 80-139
- Σταϊνχάουερ 2005 : Γ. Σταϊνχάουερ, *Αττικής Οδού Περιήγηση*, Αθήνα
- Sösserott 1938: H.K. Sösserott, *Griechische Plastik des 4. Jahrhunderts*, Frankfurt am Main
- Talcott 1935: L. Talcott, “Attic Black-Glazed Stamped Ware and other Pottery from a Fifth-Century Well”, *Hesperia* 4, 477-523
- Θέμελης 1970: Π. Θέμελης, «Αρχαιότητες και Μνημεία Αττικής και Νήσων Σαρωνικού. Γλυφάδα», *ΑΔ* 25, Χρονικά, 123-127
- Θέμελης – Τουράτσογλου 1997: Π. Θέμελης, Ι. Τουράτσογλου, *Οι Τάφοι του Δερβενίου*, Αθήνα
- Traill 1986: J. Traill, *Demos and Trittyes, Epigraphical and Topographical Studies in the Organization of Attica*, Toronto,
- Traill 2003: J. S. Traill, *Persons of Ancient Athens*, τ. 5, Toronto, Athenians
- Travlos 1971: I.N. Travlos, *Pictorial Dictionary of Ancient Athens*, New York
- Ure 1932: P.N. Ure, “Droop Cups”, *JHS* 52, 55-71
- Ure 1944: A.D. Ure, “Red-Figure Cups with Incised and Stamped Decoration.-II”, in: *JHS* 64, 67-77
- Valavanis, Manakidou 2014: P. Valavanis, E. Manakidou (eds), *ΕΓΡΑΦΣΕΝ ΚΑΙ ΕΠΟΙΕΣΕΝ. Μελέτες Κεραμικής και Εικονογραφίας προς τιμήν του Καθηγητή Μιχάλη Τιβέριου*, Θεσσαλονίκη
- Vedder 1985: U. Vedder, *Untersuchungen zur plastischen Ausstattung attischer Grabanlagen des 4. Jhs.v. Chr.*, Frankfurt
- Wehgartner 1983: I. Wehgartner, *Attisch Weissgrundige Keramik*, Mainz
- Whitehead 1986: D. Whitehead, *The Demes of Attica 508/7 – ca. 250BC. A Political and Social Study*, Princeton
- Wolters 1891: P. Wolters, “Rotfigurige Lutrophoros”, *AM* 16, 371-405
- Woysch – Meautis 1982: D. Woysch – Meautis, *La représentation des animaux et des êtres fabuleux sur les monuments funéraires grecs*, Lausanne
- Young 1951: R.S. Young, “Sepulturae Intra Urbem”, *Hesperia* 20, 67-134
- Zaphiropoulou 1973: F. Zaphiropoulou, “Vases et autres objets de marbre de Rhénie”, *BCH Suppl.* 1, 601-63

SUMMARY

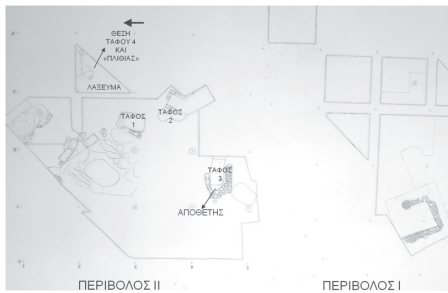
The present article briefly presents the excavation data, the pottery, the dating conclusions and the burial customs of five cemeteries in Mesogaia: 1. Konstantinos Toulas plot in Koropi, 2. The site where the natural gas duct was opened in Patima, Koropi, 3. St. Andreas in Koropi, 4. Sites Pousi Ledi I and Pousi Ledi II in Paiania, and 5. The site opposite Peristeropoulos factory near Paiania – Markopoulo Avenue, in the area of Paiania. Of these cemeteries, it is possible that the four are

Εικ. 4. Κορωπί Οικόπεδο Κωνσταντίνου Τούλα (Β').

Εικ. 5. Κορωπί, Πάπτιμα, Αγωγός Φυσικού Αερίου. Σχέδιο ημερολογίου.

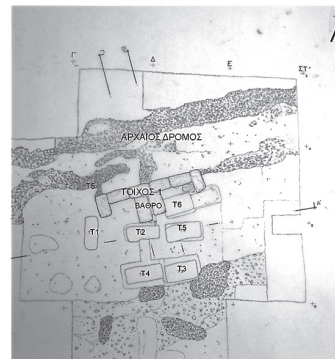
Εικ. 6. Άγιος Ανδρέας, Κορωπί.

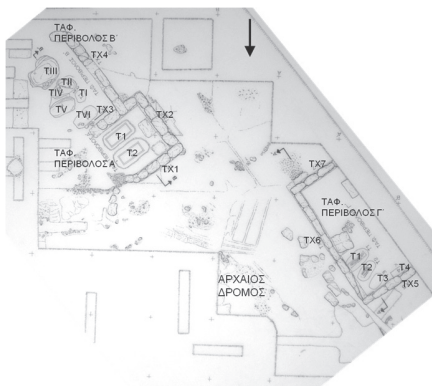
Εικ. 7. Πούσι Λέδι Ι, Παιανία. Β' περίοδος χρήσης του περιβόλου.

Εικ. 8. Πούσι Λέδι ΙΙ, Παιανία.

Εικ. 9. Πούσι Λέδι Ι. Περιβόλος, γενική άποψη από Α.

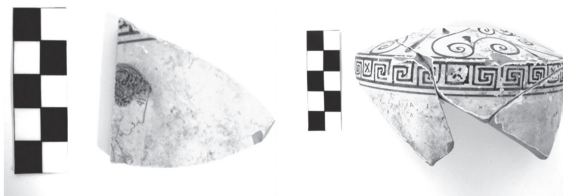
Εικ. 10. Λεωφόρος Παιανίας-Μαρκοπούλου, έναντι εργοστασίου Περισερόπουλου.

Εικ. 11. Οικόπεδο Κ. Τούλα. Μελανόμορφη λήκυθος τύπου Διάνειρας. Γύρω στο 580-570 π.Χ.

Εικ. 12. Οικόπεδο Κ.Τούλα. Ερυθρόμορφη λήκυθος. 470-460 π.Χ.

Εικ. 13. Οικόπεδο Κ. Τούλα. Τμήματα λευκής ληκύθου. 450-445 π.Χ.

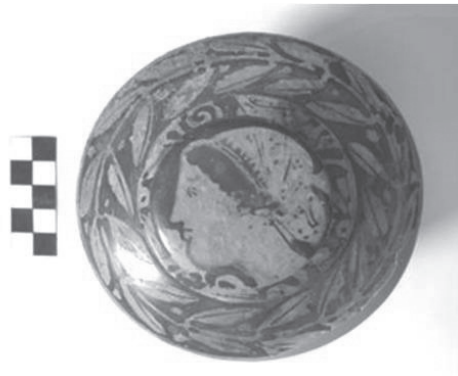
Εικ. 14. Οικόπεδο Κ. Τούλα. Τμήμα λευκής πυξίδας. Β' τέτ. 5ου αι. π.Χ.

Εικ. 15. Πάτημα Κορωπίου. Ερυθρόμορφο αλάβαστρο. Α' μισό 4ου αι. π.Χ.

Εικ. 16. Άγιος Ανδρέας Κορωπίου. Λευκή λήκυθος. Β΄ τέτ. 5ου αι. π.Χ.

Εικ. 17. Πούσι Λέδι ΙΙ. Ερυθρόμορφη πυξίδα. Δ΄ τέτ. 5ου αι. π.Χ.

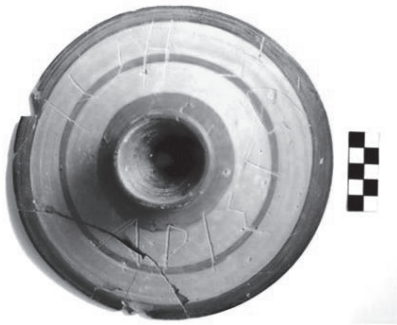

Εικ. 18. Λεωφόρος Παιανίας - Μαρκοπούλου, έναντι Εργοστασίου Περισερόπουλου. Μελάνομορφη λήκυθος. Α΄ τέτ. 5ου αι. π.Χ.

Χρονολόγηση των νεκροταφείων

	8 ^{ος} αι. π.Χ.	7 ^{ος} αι. π.Χ.	6 ^{ος} αι. π.Χ.	5 ^{ος} αι. π.Χ.	4 ^{ος} αι. π.Χ.	3 ^{ος} αι. π.Χ.	2 ^{ος} αι. π.Χ.	Ρωμαϊκά χρόνια	Βυζαντινά χρόνια
Οικότ. Κ. Τούλα			Πικνή χρήση	Πικνή χρήση					
Πάτημα Κορωπίου				Πικνή χρήση	Έως τα μέσα: Πικνή χρήση				
Άγιος Ανδρέας Κορωπίου				Πικνή χρήση	Πικνή χρήση				
Πούσι Λέδι Ι και ΙΙ					Έως γ. τέτ.: Πικνή χρήση				
Έναντι εργοστ. Περισερόπουλου				Πικνή χρήση					

Εικ. 19. Χρονολόγηση των νεκροταφείων.

Εικ. 20. Οικόπεδο Κ. Τούλα. Πήλινη κάλπη που συνδέει το νεκροταφείο με τον αρχαίο δήμο της Όης. Δ' τέτ. 5ου αι. π.Χ.

Εικ. 21. Μελαμβαφές πόμα ψυκτήρα. Α' τέτ. 5ου αι. π.Χ.

Εικ. 22. Οικόπεδο Κ. Τούλα. Τάφος 18.

Εικ. 23. Πούσι Λέδι Ι. Βάθρο Α, τάφοι 17 και 18, σαρκοφάγοι.